

Beszámoló a régióból

A genderellenes hullám Kelet-Európában és máshol:
a társadalmi nemek tudománya, a civil társadalom és az állam

Az Aspasia évkönyvben néhány hónapja megjelent Beszámoló a régióból (Report from the Region. The “Anti-Gender” Wave Contested: Gender Studies, Civil Society, and the State in Eastern Europe and Beyond), amelyet itt közreadunk, a nők egyenjogúsítására irányuló törekvésekkel és a gender studies-zal foglalkozik, valamint azzal, hogy ezt az utóbbi időkben miként kezeli a kelet-európai országok politikája és politikai kultúrája. A Beszámolót abból az alkalomból közöljük, hogy a magyar országgyűlés 2020 májusában úgy döntött, nem ratifikálja az Isztambuli Egyezményt, és emellett olyan rendelkezést is hozott, hogy a „születési nem” a magyar személyazonosító okmányokban nem megváltoztatható adat, ami súlyosan sérti a transznemű és interszexuális emberek önazonosságán alapuló elismerésének jogát. Az Isztambuli Egyezmény – teljes nevén: Az Európa Tanács Egyezménye a nők elleni és a családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról – az Európa Tanács által kidolgozott nemzetközi jogi megállapodás, amely kötelező érvényű jogszabályokat hivatott teremteni a nők elleni és a családon beüli erőszak ellen. A egyezményt eddig 46 állam, valamint az Európai Unió írta alá, de csak 34 állam ratifikálta. Egy új genderideológia jegyében, amely az ártalmasként megbélyegzett feminizmus ellen fordul, az egyezmény számos országban ütközik egyre növekvő ellenállásba, így Magyarországon is, amely a megállapodást aláírta ugyan, de nem ratifikálta. Most a magyar országgyűlés úgy döntött, hogy nem iktatja törvénybe Magyarországon, és felszólította a magyar kormányt, hogy az Európai Unióban képviselje azt az álláspontot, hogy az Unió ne csatlakozzon az Isztambuli Egyezményhez. E döntés háttérében többek között az EU Gender Equality Strategy 2020–2025 (EU nemek közötti egyenlőség stratégiája, 2020–2025) 2020. március 5-i elfogadása áll. Az új EU Gender Equality Strategy elsőrangú célként határozza meg az EU belépését az Isztambuli Egyezménybe.

Abban a politikai nyilatkozatban, melyet a KDNP most a magyar országgyűlés elé terjesztett, és amelyet a parlament 115 igen, 35 nem és 3 tartózkodás mellett elfogadott, teljes egészében kibontakozik az Orbán-kormány genderideológiája. Az alábbiakban közölt Beszámoló, valamint a témakörrel foglalkozó kutatók általában – találón – „genderellenes” ideológiának nevezik a különféle konzervatív köröknek ezt az új ideológiáját, miközben maguk a konzervatívok a gender studies-t és a progresszív, a genderkérdéssel foglalkozó civil aktivizmust bélyegzik meg „genderideológia”-ként. Más országokhoz hasonlóan, a női jogok védelme melletti hittétel – amely a KDNP-nyilatkozatban is szerepel – itt is összekapcsolódik egy agresszív migrációellenes retorikával. A nyilatkozatban az áll, hogy az egyezmény „[...] a társadalmi nem definícióján alapuló megközelítést ír elő rendelkezéseinek átültetése során, az Országgyűlés pedig nem kívánja nemzeti jogunk részévé tenni sem a társadalmi nem fogalmát, sem az Isztambuli Egyezmény genderszemléletét. Nem támogatjuk másrésről azért sem, mert az Isztambuli Egyezménynek a menedékjog nemi alapon történő biztosítására vonatkozó rendelkezései ellentétesek az Üzenet az Európai Unió vezetőinek című 36/2015. (IX. 22.) OGY határozatban megfogalmazott politikai célkitűzésekkel, és az azokat megvalósító, a jogellenes bevándorlással szembeni hatékony fellépést biztosító magyar jogszabályi környezettel.

Jogunk van megvédeni országunkat, kultúránkat, törvényeinket, hagyományainkat és nemzeti értékeinket, amelyeket sem a többségi meggyőződéstől eltérő genderszemlélet, sem a korlátozás nélküli vagy a társadalmi nemek alapján előnyöket biztosító bevándorlás nem veszélyeztethet.”

Az Orbán-rezsim már régebben elkötelezte magát az új genderideológia mellett, amely a nők egyfajta egyenjogúságát a feminizmustól elhatárolódva kívánja biztosítani, és ezt nyílt rasszizmussal köti egybe. Központi szerepet játszik itt a „hazai” nőknek és jogaiknak védelme, akiket – mint állítják – meg kell védeni a más országokból és kultúrkörnyezetekből származó, nőket bántalmazó férfikkal szemben. 2019. november 25-én, a nők elleni erőszakkal szembeni küzdelem világnapján, a Család- és ifjúságügyért Felelős Államtitkárság a honlapján nyilatkozatot jelentetett meg, amelyben leírják, hogy a magyar kormány teljes körű segítséget nyújt a „kapcsolati erőszak áldozatainak”. A nyilatkozatban többek között az áll, hogy „a magyar kormány mindent megtesz azért, hogy megvédje Magyarországot és a magyar nőket a tömeges bevándorlástól, és az azzal együtt járó, nők elleni erőszakos bűncselekményektől, amelyeknek száma a bevándorló-országokban radikálisan megnőtt.”

A Beszámoló megjelenése óta határozataikban más kelet-európai kormányok is felerősítették a genderellenes politikai hullámot a régióban. Egy új, 2020 júniusában elfogadott romániai törvény megtiltja minden oktatási intézményben „a nemi identitás olyan elméleteinek és felfogásainak terjesztését, amelyek azt állítják, hogy a gender a biológiai nemtől elválasztható fogalom.”

A Beszámolóban idézett dokumentumok együttesen világosan megmutatják az Orbán-rezsim rasszista genderideológiáját. Ez úgy határozza és védi meg a belföldi nők jogait, hogy közben ideológiailag elhatárolódik mindentől, ami feminista szellemiségűnek nevezhető. A belföldi nőket főleg a külföldi férfiak veszélyeztetik. Azokat a külföldi nőket pedig, akik genderspecifikus erőszak áldozatai lettek, Magyarország nem védi meg.

Az alább olvasható Beszámoló megmutatja, hogy a benne leírt csatározás a nők politikai jogai körül nemzetközi jelenség. A benne található, különböző kelet-európai országokra vonatkozó, részletes információk lehetővé teszik, hogy ezeket egymással összehasonlítsuk, és a magyarországi fejleményeket és állapotokat nemzetközi összefüggésbe helyezzük. A Beszámoló fontos tájékoztatást nyújt az Isztambuli Egyezmény elleni harcról a különböző országokban. Részletesen foglalkozik az újraszista genderideológia lényegével és különböző megjelenési formáival, és bepillantást enged, miként lépnek föl a feminista civil szervezetek, aktivisták és tudósok az ellen, hogy a genderellenes erők a rasszista ideológia felhasználásával kisajátítsák a nők egyenjogúságára irányuló törekvéseket.

A haladó szellemű civiltársadalomnak a nők elnyomása és kizsákmányolása elleni harcában és az ezzel a harccal szövetséges gender studies számára központi politikai kihívást jelent az új genderideológia. Mint a Beszámoló végezetül találóan összefoglalja, ez a harc három lényeges pont körül forog. Fel kell lépni azon állításokkal szemben, hogy a haladó nőpolitika bizonyos formái ártalmasak a családra, a gyerekekre és a nemzetre. Emellett fontos visszaautásítani, hogy ebben az új genderideológiában összekössék a női jogok védelmének politikáját a rasszista migrációs politikával. És harcolni kell az ellen is, hogy a nemek közötti retrográd vagy progresszív viszonyokat gondolatilag, illetve politikailag azonosítsák bármely kultúrkörnyezettel vagy nemzettel: a nők elnyomása és kizsákmányolása ellen az egész világon egyformán, de elsősorban a magunk kultúrájában kell harcolni.

A szerkesztőség

2018. október 12-én a magyar kormány bármiféle nyilatkozat vagy magyarázat nélkül törölte a felsőoktatási szakok jegyzékéből az először 2007-ben elindított, majd 2016-ban átalakított kétéves társadalmi nemek tanulmánya mesterképzést. (Azok a diákok, akik akkor a képzés hallgatói voltak, még befejezheték tanulmányaikat.) A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a diákok számát tekintve legnagyobb állami felsőoktatási intézményben, ahol 2017-ben indult el az ezirányú mesterképzés, ez a lépés a szak eltörlésével volt egyenlő. A Közép-európai Egyetem (CEU) kétéves társadalmi nemek tanulmányának mesterképzése számára ez annak a magyar akkreditációnak az elvesztését jelentette, amelyen keresztül a szak elvégzése után kapott diplomát az Európai Unióban elvégzett képzésnek ismerték el. Emellett a CEU elveszítette a jogot, hogy új diákokat vegyen fel az USA-ban akkreditált, Magyarországon futó programjaira, és hogy általában is amerikai intézményként működjön Magyarországon (bár ez a döntés még mindig jogi viták tárgya). Amikor a CEU magyarországi működésének folytatását ellehetetlenítő felsőoktatási reformot 2017 márciusában kihirdették, a kormány már megvitattott egy jelentést *A társadalmi nemek tanulmánya mesterképzéssel kapcsolatos kérdésekről* címmel, és az Orbán Viktor által vezetett Fidesz – Magyar Polgári Szövetség katolikus koalíciós partnere, a Kereszténydemokrata Néppárt nyilvánosan tagadta a társadalmi nemek tudományának létjogosultságát.

Mindezek eredményeképpen 2019-ben a diákok már nem jelentkezhetnek Magyarországon társadalmi nemek tanulmánya szakra; a CEU-n futó „összehasonlító társadalmi nemek tanulmánya” (*comparative gender studies*) doktori programra sem. A *MATILDA European Master in Women’s and Gender History* (MATILDA Europai Mesterszak: Nők és társadalmi nemek története) néven futó kétéves MA-program, ami több egyetem, többek között a CEU és a Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem (Bulgária) együttműködével jött létre, szintén elvesztette magyarországi akkreditációját. Az egyetlen kivételt az *Erasmus Mundus* mesterképzései jelentik, mint pl. a *GEMMA Master’s Degree in Women’s and Gender Studies* (GEMMA Mesterszak: Nők és társadalmi nemek tanulmánya). A CEU gender tematikájú programjai amerikai és osztrák akkreditációval futnak tovább, az újonnan létrehozott CEU-PU osztrák magánegyetem égisze alatt.¹

Ez a magyarországi epizód² (amelyhez azóta rendkívül aggasztó, tágabb „genderellenes” intézkedés párosult, lásd a fenti szerkesztőségi Bevezetést) tökéletesen példázza és egyben kijelöli az irányát azok-

nak a politikai fejleményeknek, amelyek négy szempontból is nagy jelentőséggel bírnak. Először: törekvés mutatkozik az elsősorban feminista ismeretekre és perspektívára épülő intézmények és politika létjogosultságának megkérdőjelezésére, és ezáltal a feminista elvek aláásására, az ezzel foglalkozó intézmények, projektek költségvetésének lefaragására, illetve – mint a magyar esetben – a kapcsolódó felsőoktatási képzések és tanfolyamok korlátozására, illetve megszüntetésére. Mindez annak ellenére történik, hogy ezzel párhuzamosan megjelent a #MeToo mozgalom, és általában véve új típusú feminista törökvések törtek felszínre. Vagyis itt nemcsak a társadalmi nemek tudományának kétségbe vonásáról, hanem leginkább a társadalmi nemekre haladó szellemben tekintő politika megkérdőjelezéséről van szó. Másodszor: ez a trend világszerte erősödik, egyre több kormány, nyilvános kampány, hangadó civil szervezet csatlakozik a „genderellenes” küzdelemhez. Hónapról hónapra, sőt napról napra születnek a társadalmi nemek tudományát és a velük kapcsolatos progresszív politikát akadályozó kisebb-nagyobb intézkedések, vagyis a „genderellenes” politika globálissá vált. Harmadszor: ez a trend különböző érvek egyes kombinációján alapul. Általában összekötik a társadalmi nemekkel kapcsolatos progresszív vagy a társadalmi közbeszédbe általánosan beépült normákhoz – mint pl. az egyenlő bánásmódhoz vagy a szexuális erőszak elleni fellépéshez – való henegegő ragaszkodást az idevágó politikai csatákban kialakult fogalomhasználatuk szerint értelmezett (*lásd a fenti szerkesztéségi Bevezetést*) „genderideológia”, illetve ennek állítólag nagyon is káros „vadhajtásai” – mint pl. az óvodás gyermekek nemi identitásának összezavarása – elleni erőszakos fellépéssel, az agresszív bevándorlásellenes vagy muszlimellenes szólamokkal és mindenféle ténylegesen feminista diskurzusok és politikai elvek elleni erőszakos tiltakozással. Negyedszer: amint ez a kettős „érvelés” kibontakozik, tanúi lehetünk annak, hogy ezzel párhuzamosan folyamatosan átlépik az eddig elfogadható nyilvános beszéd határait, így például a nőkkel, a bevándorlókkal, a reprodukciós jogokkal kapcsolatban. A kettős „érvelés” sok esetben lehetővé tette az új, „genderellenes” ideológia megjelenését az általános társadalmi közbeszédben, és azzal is járt, hogy a nyílt szexizmus és a társadalmi nemekkel összefüggésben megnyilvánuló rasszizmus (újra) társadalmilag elfogadottá vált.

A gender studies intézményesített, oklevelet adó master és doktori képzéseinek megszüntetése a magyarországi egyetemeken ennek az általános, globális trendnek a fényében vizsgálendő, és ezt a fejlődést

más közép-európai országok hasonló folyamatainak kontextusába kell helyezünk. A hivatalos érv, amire hivatkozva a magyar hatóságok a kétéves gender studies mesterszakot megszüntették – miszerint a szakra nem volt érdeklődés –, nyilvánvaló hazugság. Az utóbbi évtizedben évente kb. 20 diák végzett a CEU magyar akkreditációval is rendelkező kétéves mesterszakán, és a felvett diákokat évente 150–200 jelentkező közül választották ki. A mesterszak megszüntetésének következményei csak később fognak nyilvánvalóvá válni a magyar tudományos életben. Hogyan alakul majd az egyetemi dékánok és más döntéshozók hozzáállása a – még – létező gender studies specializációkhoz és a témával kapcsolatos kurzusok indítására vonatkozó kérelmekhez, az egyes kutatók tanítási preferenciáihoz vagy a közönség részéről megfogalmazódó konferenciatervekhez? Hogyan fogják a gender studies-zal foglalkozó közösségek, csoportok és ezek tagjai megtervezni, bemutatni és megvalósítani kutatási és oktatási céljait?

Ezeknek az embereknek az ország meghatározó politikai szereplői és médiák által fenntartott átható „genderellenes” atmoszférában és közbeszéd közepette kell tudományos tevékenységet végezniük és döntéseket hozniuk. Ebben a kontextusban a társadalmi nemek tudományával foglalkozó kutatók és a tudományos élet néhány vezetője fontos szerepet tölt be egy alternatív tudományos párbeszéd és általában egy ellennyilvánosság fenntartásában. Magyarországon a társadalmi nemek tanulmányozásával foglalkozó kutatók és a téma oktatása iránt elkötelezett tudósok nagy és jól látható közösséget alkotnak. A legfontosabb kezdeményezések és intézmények között tartjuk számon a Corvinus Egyetem Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központját Hadas Miklós és Nagy Beáta vezetésével, a Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportot a Szegedi Tudományegyetem angol szakán és a Barát Erzsébet főszerkesztésében megjelenő *Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris Folyóiratot*.

Más közép- és délkelet-európai országokban a „genderellenes” politika különböző foki érzékelhetők. Az intézményesített gender studies képzésbe való direkt beleszólás egyelőre inkább kivétel volt, mint szabály, azonban sok helyen kaptak nagy nyilvánosságot széleskörű „genderellenes” kampányok, és ezek támogatói leleményes módon szoktak konstruálni különféle „incidenseket”, amelyeket aztán keresztes hadjáratuk apropójaként használnak fel. A „genderellenes” politika mindenhol szembekerül a társadalmi nemek témakör körül tevékenykedő közösséggel, és tudományos és aktivista szinten is ellenállásba ütközik. Ebben az írásban szertenénk ezirányú friss in-

formációkkal szolgálni, és megkíséreljük összefoglalni a helyzetet Közép-Kelet- és Délkelet-Európában, remélve, hogy ezzel hozzájárulunk mind a gender studies-zal kapcsolatos tudatossághoz, mind a gender studies és a valójában feminista aktivizmus tevékeny támogatásához.

Szerbiában nem került sor formális, intézményi beavatkozásra a társadalmi nemek tudományos tanulmányozásába. A Belgrádi Egyetem egyéves politikatudomány/gender studies mesterképzése és a Novi Sadi Egyetem társadalmi nemek tanulmánya doktori képzése – igaz, a jelentkezők számának függvényében – életképes marad és folytatódni fog. Ha nem jelentkezik elég diák – és mostanában lehetséges egy ilyen trend –, akkor ezek a programok nem tudnak megfelelően működni. Mindazonáltal az említett két program mellett más intézmények és kezdeményezések is akadályoztatás nélkül nélkül foglalkozhattak a társadalmi nemek tudományával az elmúlt években. Sikeres együttműködés született a Belgrádi Egyetem nyelvészeti karán több mint két évig folyó „Elmélet, aktivizmus és kulturális gyakorlat: a feminista sajtó az 1990-es és 2000-es évek Szerbiájában” című kurzusból. A szemináriumból kötet lett, *The Feminist Press in Serbia: Theory, Activism and Art Practices in the 1990s and 2000s* címen, Ana Kolarić és Biljana Dojčinović szerkesztésében. Ebben az előadók és a résztvevők cikkeit gyűjtötték össze (Kolarić – Dojčinović 2018). A szeminárium és a kötet is egy kompetitív nemzetközi támogatási alaptól részesült pénzügyi segítségben.³

A horvátországi Zágrábban működő, a nők helyzetével foglalkozó gender studies központ (Centar za ženske studije Zagreb; Center for Women's Studies) mind tudományos, mind aktivista szempontból jól működik, bár az elmúlt években pénzügyi nehézségekkel küzdöttek. 2018-ban a *Tréca* (horvátul „a harmadik”, nőnemben) c. folyóirat, amelyet 20 éve alapítottak, és a mai napig Horvátország egyetlen feminista folyóirata, nem kapott támogatást egyetlen városi vagy állami intézménytől sem. Amikor jelen *Beszámoló* nyomdába kerül, a zágrábi Központ által kiadott folyóirat szerkesztői még a 20. jubileumi szám előkészítésén dolgoznak, társadalmi munkában. A főszerkesztő, Nataša Govedić, a számos horvátországi sajtóterméktől megvont támogatásokkal összefüggésben ír a problémáról a *Tréca* ezen számának előszavában.

Szlovéniában a társadalmi nemek tudományos vizsgálatát önmagában nem érte messzemenő nyilvános kritika, viszont volt példa egyes kutatók és tanárok erőszakos pellengérré állítására. 2018 márciusában egy szlovén szélsőjobboldali tévécsatorna és egy keresztény

fundamentalista online magazin nyilvános botrányt akart kelteni egy csoport végzős egyetemistával kapcsolatban, akik a Ljubljani Egyetem szociális munkás szakán, egy a gender studies-zal és az emberi jogok irányában elkötelezett tanszéken tanultak. Az incidens azután történt, hogy a diákok visszatértek egy szerbiai terepmunkáról, ahol menekültekkel foglalkoztak, akik egy olyan településen élnek, amelyet az ott élők „dzsungel”-nek neveznek. A féltés nyelvezetébe csomagolt vitriolos gyalázkodás „a leányainkért” érzett aggodást igyekezett kifejezni: „Nézzék, mit tesz a Szociális Munka Tanszék a diákjaival! [...] Elküldték a diáklányokat a migránsokat szórakoztatni. [...] A Szociális Munka Tanszék nem talál más példát az emberi szenvedésre, így egy hajléktalan, idős vagy elhagyott embert, akivel kapcsolatban a jövő szociális munkásai együttérzést tanulhatnak? Forrásunk szerint a jövőbeli szociális munkások empátiája a »fiatal, jóképű, fehér fogsorú férfiak« iránt odáig ment, hogy ott tartózkodásuk alatt néhányan beleszerettek migráns férfiakba a telepen, és most keresik a módját, hogy visszatérhessenek hozzájuk.”

A szlovén nyilvánosság gyorsan és erőteljesen reagált, terjesztve a menekültellenes propagandát, és célba véve a kritikus szociális munka által támogatott emberjogi értékeket. Névtelen kommentelők hada erősítette fel a szöveg szerzőinek erőszakosságát, és ezt a diákok iránti féltő gondoskodásként próbálták álcázni. Gyűlölethullám indult a szociális munkásnak tanuló diákok és az őket oktató tudósok ellen; felhívások jelentek meg a „muszlim kurvák” (azaz a szlovén diáklányok) elleni szexuális erőszakra, a szociális munka szakon tanító tanárok legyilkolására és a tanszék bezárására. A szociális munka tanszéket „balosok, homoszexuálisok és feministák keltetőhelyének” bélyegezték, ami „szívesebben segít a muszlim férfiaknak, mint a szlovén szegényeknek”.⁴

Szélesebb összefüggésben nézve, mind Szerbiában, mind Horvátországban a gender studies-zal foglalkozó intézmények és a kapcsolódó infrastruktúra olyan okokból szembesültek bizonyos problémákkal, amelyek az oktatás és a kultúra szféráját érintő neoliberais politikában, illetve az államnak ebből a szerktorból történő folyamatos kivonulásában keresendők. Ez a folyamat a tudományos és aktivista munkát, illetve az elkötelezettséget és az érdeklődő közösséget egyelőre nem hátráltatta lényegileg sem Szlovéniában, sem Magyarországon. A szlovéniai incidens azonban megmutatja, hogy a társadalmi nemekkel kapcsolatos progresszív elvek elleni támadás, ami a szélesebb nyilvánosságban is jelen van, könnyen átlépi a tudományos szféra

határait. Már 2012-ben a Horvát Szülők Hangja a Gyermekekért nevű szervezet – amit 2006-ban azzal a céllal alapítottak, hogy támogassák a szülők „horvát értékrend” szerinti gyermekneveléshez való jogát – kampányt szervezett az iskolai egészségügyi felvilágosítás ellen. A szervezet azt állította, hogy a szexuális sokféleség és a reprodukciós jogok témájának beemelése az iskolai programba egyenértékű a gyermekek szexualizálásával és a homoszexualitás reklámozásával (Hodžić – Štulhofer 2017; Završek – Rajgelj 2019). Ljubljanában 2015 óta rendszeresen tartanak imádságokat a meg nem született gyermekekért egy szülészeti klinika előtt. 2016-ban kb. 180 ember, köztük számos, a társadalmi nemek tudományával foglalkozó kutató (pl. Vlasta Jalušič, Mojca Dobnikar, Tanja Renner, Mirjana Ule, Milica Antić, Roman Kuhar, Vesna Leskošek, Ana Sobočan, Svetlana Slapšak, Darja Završek és mások) írt alá petíciót, kérve az alkotmányellenes politikai akció beszüntetését. Az egyház gondozásában álló Kul.si online portál a petíció aláíróit „a meg nem született gyermekek gyilkosainak” nevezte (Završek 2018). A vádak elleni jogi fellépés sikertelen volt; a 2019-es bírói ítélet szerint nincs elég bizonyíték arra, hogy a Kul.si portál megvalósította volna a gyűlöletbeszéd bűncselekményét.

Romániában sokáig nem vonták kétségbe a társadalmi nemek tudományának létjogosultságát, legalábbis nem intézményes beavatkozások során (*az azóta történt intézkedéseket lásd a fenti szerkesztőségi Bevezetésben*). Románia minden nagyobb egyetemén vannak kurzusok és modulok a gender studies témájában, általában a politikatudomány, a szociológia, az antropológia vagy az irodalom tanszékek kínálatába ágyazva. Jelenleg két, kifejezetten a társadalmi nemekre fókuszáló mesterképzés létezik Romániában, mindkettő Bukarestben. Ezek a „Politika, társadalmi nemek és kisebbségek tanulmánya” szak a Politikai és Közigazgatási Egyetemen, valamint az „Esélyegyenlőségi politika román és európai kontextusban” program, amely egy román–francia mesterképzés a Bukaresti Egyetemen. Emellett a 2000-es évek eleje óta Temesváron és Kolozsváron volt felvehető gender studies szak, de ezek a programok pár éve megszűntek.

Néhány társadalmi nemek tanulmánya program az EU genderrel kapcsolatos elveinek specialistáit képző intézményként lépett színre. Kolozsváron az antirasszista interszekcionális feminizmus egy változata jelent meg az akadémiai közegben, nagyrészt Vincze Enikő roma női mozgalmakkal kapcsolatos kutatásai nyomán.⁵ Sok, a társadalmi nemekkel foglalkozó kutató próbálja úgy erősíteni nemzetközileg is versenyképes kutatási profilját, hogy különféle magasszintű kutatási

központokkal működnek együtt, pl. a bukaresti Társadalomtudományi Továbbképzés Regionális Francia Centruma (Centre Régional Francophone de Recherches Avancées en Sciences Sociales). Ennek ellenére a legtöbb ilyen programnak és az ezzel foglalkozó kutatóknak nehézséget jelent az európai kutatásfinanszírozás, mivel a romániai szabályrendszer nem egyezik a nyugat-európai egyetemekre jellemző publikációs és előléptetési kritériumokkal, melynek eredményeképpen a nagy nemzetközi alapítványok néha elutasítják pályázataikat. A reakció eddig inkább az alkalmazkodás, semmint ezeknek a hierarchiaknak a megkérdőjelezése volt.

A nők elleni erőszakra, a munka és magánélet egyensúlyára vagy a nők formális politikai képviseletére fókuszáló gender studies látszólag nem okoz ideológiai problémát ma Romániában. Az intézményesített gender studies igyekszik nem felkelteni a „genderellenes” kulturális és politikai törekvések figyelmét. A társadalmi nemek és a szexualitás egyébként is a kormányzó Szociáldemokrata Párt (PSD) – amelyet mind a nemzetközi közvélemény, mind a választók egy jelentős, igen hangos része korruptnak és alkalmatlannak tartott – és az EU-párti és korrupcióellenes jobbközép Klaus Ioannis közötti egyfajta „kulturharc” középpontjában állt, és a társadalmi nemek intézményesített kutatása paradox módon sokszor éppen ezért nem vált témává. A PSD-kormány, hogy megőrizze támogatottságát, a Fidesz által is alkalmazott eszközökhöz folyamodott. A kormányzati média napi szinten emlegette Soros Györgyöt, aki a budapesti Közép-európai Egyetem alapítója és a magyar kormány menekültellenes politikájának fő céltáblája. 2019. március 8-án Románia egyik legnézettebb tévécsatornája a PSD támogatásával leadott egy műsort „a veszélyes feminista mozgalomról”. A műsor fő érve az volt, hogy erős és teljes értékű nőnek lenni lehetséges a veszélyes feminista politika nélkül is. Ez jelezte, hogy a kormányzati körök újfajta közbeszédet próbálnak elterjeszteni a társadalmi nemekkel kapcsolatban, amelynek célja annak a világibb, kevésbé szélsőségesen nacionalista, de konzervatív középosztálybeli rétegnek a mozgósítása volt, akiket nem szólított meg a hagyományos román családról szóló érvelés, amit a kormányzattal szövetséges Román Ortodox Egyház hangoztatott például a 2018. októberi családügyi népszavazás kapcsán. Ez a népszavazás, amelyet a konzervatív civil szervezetek szövetsége kezdeményezett, és a PSD is támogatott, a heteroszexuális házasság intézményét kívánta beemelni az ország alkotmányába; a referendum végül a szavazatok nem elegendő száma miatt eredménytelennek bizonyult.

Bár voltak rá kísérletek, hogy az enyhén euroszkeptikus vagy éppen kereszténydemokrata tematikát tegyék meg fő irányvonalnak, a kormányzó PSD párt közel sem lett annyira népszerű, mint Magyarországon a Fidesz, és nem is volt képes előállni a Fideszéhez hasonlóan koherens üzenettel. A PSD álláspontja például mindig ambivalens maradt még a saját „családbarát” platformjával kapcsolatban is. Miközben a népszavazás előkészületei zajlottak, 2018 márciusában a PSD vezetője a parlamentben vitát kezdeményezett az élettársi kapcsolatok bevezetéséről a román jogba. Ezt a javaslatot úgy is lehetett értelmezni, mint egy olyan kiskapu megteremtésére irányuló szándékot, ami lehetővé teszi az azonos nemű párok intézményes együttélését, még ha házasságuk nem is lenne megengedett. (Ez történt Horvátországban 2013-ban a sikeres „családbarát” referendum után, megteremtve a regionális modellt az EU megbékítésére és a „vesztesek” kompenzálására.) A PSD-tag miniszterelnök 2019. március 7-én EU-barát beszédet tartott Brüsszelben a nemek egyenlőségéről. Eközben Iohannis elnök a PSD-nél haladóbb szelleműnek állította be magát, látva, hogy a családügyi népszavazás összekovácsolta a PSD-vel szembeni ellenzéket. (2018 októbere előtt az elnök nem adott hangot a családügyi népszavazással kapcsolatos ellenérzéseinek, bár röviden azt nyilatkozta, hogy ő a „toleranciát” részesíti előnyben.)

Így Romániában a nemi egészséggel és szexualitással kapcsolatos oktatás lett a „genderideológia” elleni kritika legfőbb terepe. Egyre nőtt az ellenállás azzal szemben, hogy a szexuális felvilágosítást a Nemzeti Oktatási Stratégia részévé tegyék, illetve erősödött az egyházi tiltakozás azzal kapcsolatban, hogy a szexuális felvilágosítás választható iskolai tantárgy legyen. Egyre kevesebb diák veszi fel ezt a tárgyat azokban az iskolákban, ahol erre lehetőség van (2018-ban a diákok kb. 5%-a). 2019 februárjában Iohannis elnök, igyekezve tőkét kovácsolni a PSD-ellenes és népszavazás-ellenes erők új szövetségéből, kiadta a „Tanult Románia” című írást, ami az elnök oktatással kapcsolatos hosszú távú terveit hangsúlyozta, ideértve a szexuális felvilágosítás fontosságát is.

A társadalmi nemekkel foglalkozó tudósok nemcsak nyilvános állásfoglalást tettek közre a „genderellenes” ideológiával és az ezzel összefüggő fejleményekkel kapcsolatban, de szervezett tiltakozásba is kezdtek. A gender studies erősebben kritikus vonulata különösen jellemzi azokat a kutatókat, akiknek (még) nincs egyetemi állásuk és biztos intézményi háttérük. 2017 novemberében a „Queer és feminista tanulmányok Kelet-Európában” c. konferenciát Bukarest-

ben tartották.⁶ Az *ANALize: Journal of Gender and Feminist Studies* folyóirat (amit 2013-ban újraindítottak) 2018. októberi számában több cikket is közölt az LMBT-aktivizmusról és a konzervatív fordulatról.⁷ A 2018. februári számban közzétették az *Akadémikusok nyílt levele a nemek egyenlőségének problematikájáról* c. írást.⁸ A nyílt levél követelte a romániai gender studies szakokon diplomát szerzett szakemberek elismerését mint „a társadalmi nemek tudományának specialistáit” és a „nemek közötti esélyegyenlőség specialistája” mint foglalkozás hivatalos jegyzékbe vételét. A szöveg bírálta és leminősítette annak a négyezer embernek a képzettségét, akik egy olyan kormányzati programban tanultak, aminek a tananyaga nem volt nyilvános, és nem a szakterület elismert akadémiai specialistáival való konzultáción alapult. A nyílt levél követelte, hogy minden, a nemek egyenlőségével kapcsolatos központi intézményi munkakör betöltéséhez legyen minimálisan kötelező elvárás a gender studies szakon szerzett mesterdiploma és a feminista civil szervezeteknél szerzett tapasztalat, annak érdekében, hogy a terület ne váljon „szélhámosok és amatőrök” terepévé, és hogy előmozdítsák „a nemi egyenlőség és esélyegyenlőség közös céljának elérését Románia politikai és társadalmi közegében”.⁹

Bulgáriában a Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetemen elérhető társadalmi nemek tudománya mesterképzés működése gyakorlatilag leállt, főként az idősebb oktatók nyugdíjba vonulása miatt.¹⁰ Ennek ellenére egy csapat kutató – köztük Krassimira Daskalova történész, Daniela Koleva kultúratudományi szakember és Miglena Nikolchina irodalomtudós – energikusan dolgozik a szak újjáélesztésén. Teszik ezt az ország közszféréját uraló erősen „genderellenes” közbeszéd és ellenséges akciók közepette.¹¹

A legutóbbi incidensek egy együttműködés terve kapcsán robbantak ki, amelynek címe *Vitafórum egy, a társadalmi nemek szempontjából kiegyensúlyozott iskolai modelltől: Bulgária mint esettanulmány* volt, és a 2018–19-es UNESCO részvételi programra pályáztak vele a társadalmi nemek és az oktatás témakörében. A terv támogatást kapott az első értekelési fázisban, az utolsó értékelési körben pedig Párizsba küldték. Azonban a bolgár elnök egyik szélsőjobboldali tanácsadója kampányba kezdett a javaslatban foglalt „genderideológia” ellen, és az oktatásügyi miniszter a médiában azt nyilatkozta, hogy még ha támogatásban részesül is a pályázat, ő nem fogja engedni, hogy a benne foglaltakon alapuló tananyag bolgár iskolákba kerüljön. A médiában a kutatócsoportot korrump, gonosz stb. „genderügynököknek” bélyegezték.¹² Ezen a ponton az akadémiai körök néhány tagja is felszólalt

a „genderideológia” ellen. Az Oktatási Minisztérium és a Bolgár Tudományos Akadémia is megerősítette, hogy a társadalmi nemek tudományának fejlesztése nem szerepel a terveik között.

Még ezen incidens előtt, 2017 decemberében került sor az Európa Tanács nőekkel szembeni és családon belüli erőszak elleni konvenciója (az Isztambuli Egyezmény) elleni kampányra. A kampány sajátos módon arra használta a „genderellenes” ideológiát, hogy a nemekkel kapcsolatos progresszív politika létjogosultságát kérdőjelezze meg. A VMRO nacionalista párt vezére, Kraszimir Karakacsanov, aki egyben miniszterelnök-helyettes és védelmi miniszter is, kiadott egy sajtóközleményt, *VMRO: Bulgáriára nyomást gyakorol a nemzetközi lobb, hogy vezessük be a harmadik nemet* címmel.¹³ Karakacsanov kijelentette, hogy pártja és a Hazafiak nevű politikai párt, a kormányzó koalíció partnerei, nem támogatják az Isztambuli Egyezmény ratifikációját, és harcolni fognak ellene. Érvelése megismételte az egyik konzervatív vallásos civil szervezet, a Társadalom és Értékek Szövetség által kiadott, egy héttel korábbi közleményt. Ez a szervezet igen aktív volt a politikai kampány után a civil szférában folyó egyezményellenes mozgósításban; tiltakozásokat szerveztek és petíciót kezdeményeztek az egyezmény ellen, és annak lényegét így fogalmazták meg: „Az egyezmény bevezeti a biológiai nemtől független társadalmi nemek és nemi identitás fogalmát. Benne olyan szövegrészek vannak, amelyek súlyos károkat okozhatnak, és veszélyes következményekkel járnak a nőkre, szülőkre, gyerekekre, a házasságra és a családra, illetve a vallás-szabadságra nézve, továbbá a nemzeti függetlenséget, a közrendet, a közbiztonságot és a bevándorlási politikát illetően.”¹⁴

2018 első felében a törvény, ami az Isztambuli Egyezményt a bolgár nemzeti jog részévé tette volna, erős ellenállásba ütközött mind a kormánypártok, mind az ellenzéki szocialista párt, a köztársasági elnök és a Bolgár Ortodox Egyház részéről. Az ellenséges közéleti reakciókat az embereknek a („harmadik nemmel”, a „genderideológiával” és az azonos neműek házasságával szembeni) félelmeire apelláló manipulatív kampány táplálta. A kormányzat végül visszavonta a törvényjavaslatot. A visszavonás előtt 75 parlamenti képviselő kérte Bulgária alkotmánybíróságától, hogy vizsgálja felül az egyezmény ratifikációjának alkotmányos jellegét. 2018. július 18-án a bíróság úgy ítélt, hogy az Isztambuli Egyezmény ellentmond a bolgár alkotmánynak. A bírósági ítéletet úgy értelmezték mint az igazi bolgár keresztény értékrend győzelmét a nép, a család és a nemzet védelmében az LGBT-lobbival és a „brüsszeli diktátummal” szemben.

Csehország egyetemsein számos kutató, kurzus és akadémiai kezdeményezés foglalkozik a gender studies-zal – ezek közül néhány erős civil társadalmi gyökerekkel rendelkezik. A Cseh Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete ad otthont a „Társadalmi Nemek és a Szociológia” nevű kutatócsoportnak, amit 1990-ben Marie Čermáková alapított. A prágai Károly Egyetem bölcsészkarán a Társadalmi Nemek Tudománya szak mesterképzését 2004-ben akkreditálták, és jelenleg újjraakkreditálás alatt áll. Emellett a tanszék nemrégben indította el az angol nyelvű mesterképzését a társadalmi nemek témájában. A brnói Masaryk Egyetem Szociológia Tanszéke eddig alapidiplomás képzést nyújtott a témában (ez a képzés 2004-ben indult), illetve a társadalmi nemek tudománya specializációt kínált a szociológia mesterképzésen belül. 2018-ban megszűnt a brnói alapszakos képzés.

A 2013-ban publikált, a társadalmi nemek tudományával foglalkozó csehországi intézmények helyzetét tárgyaló összefoglaló munkájában Libora Oates-Indruchova azzal érvelt, hogy „mindezeknek az intézményeknek és egységeknek egytől egyig meg kellett küzdeniük a feminista kutatással szembeni ellenszennvel, és a társadalmi nemek tudományát övező, annak akadémiai létjogosultságát megkérdőjelező gyanakvással, amely bizonyos intézményi struktúrák, illetve az ezekben helyet foglaló befolyásos szereplők részéről fogalmazódott meg. Rendszeresen illetik őket azzal a váddal, hogy inkább aktivisták, mint tudósok, és hogy a társadalmi nemek tudományát ideológiai elhajlás jellemzi (mintha ez ugyan más társadalomtudományokra nem lenne igaz). Nemrégiben az egyik intézményt auditáló akadémiai bírálók azon az alapon elleneztek a tudományág bármiféle további intézményi fejlesztését, hogy a társadalmi nemek tudománya csak egy »divatos« szak (mindezt a politikai vezetés azon szólamai közepette, hogy az oktatásnak a piac igényeit kell kiszolgálnia). Ennek ellenére [...] két prágai kutatócsoportnak a társadalmi nemek kérdésének szakértőiként sikerült a nyilvánosság számára is láthatóvá válnia” (Oates-Indruchova 2013).

A brnói BA-program megszüntetésének hivatalos indoka a diákok alacsony száma, „az érdeklődés hiánya” volt. Valójában évente több mint 150-en jelentkeztek a programra az elmúlt időszakban, akik közül 12–17 diákot lehetett egy évben felvenni. Jelenleg a Szociológia Tanszék azon oktatói, akik korábban ebben a programban tanítottak, továbbra is foglalkoznak a társadalmi nemek témájával, és a szociológia témakörén belül oktatják is ezt. Prágában az elmúlt években felerősödtek a kritikus hangok az egyetem falain belül és kívül (azaz

a médiában) is, és a társadalmi nemek tanulmányát úgy jellemezték, mint amely inkább ideológia, semmint tudomány. A Csehországban bevezetett egyetemi akkreditációs szabályozás általánosságban is sok fejfájást okozott az önálló gender studies programoknak, mivel új követelmények jelentek meg a habilitált oktatók számát illetően, akiknek kötelezően az oktatógárda részét kell képezniük.

Lengyelországban számos egyetem kínál oklevelet adó képzést a társadalmi nemek tudománya témájában, bár néhány program mostanában megszűnt. Oklevelet adó képzés elérhető többek között a Varsói Egyetemen, a Lengyel Tudományos Akadémián, illetve a toruńi Nicolaus Copernicus Egyetemen. Létezik egy nemzetközi együttműködésen alapuló program is, az Erasmus Mundus mesterképzése a nők és a társadalmi nemek tudománya témájában (a korábban említett GEMMA), amelyet a Łódźi Egyetem kínál.

Ugyanekkor a „genderellenes” retorika erősen jelen van Lengyelországban. A lengyel jobboldal hangosan üdvözölte a kétéves társadalmi nemek tanulmánya mesterképzés magyarországi megszüntetését. A lengyel jobboldali média örömmel fogadta az ötletet „a gender studies betiltására”, és többféle akcióba kezdett e cél elérése érdekében. Anna Sobecka, a Jog és Igazságosság Pártja (a kormányzó párt) egyik parlamenti képviselője 2018 októberében formális interpellációt intézett a tudomány- és felsőoktatásügyi miniszterhez, amelyben a társadalmi nemek tanulmányozását „ideológiának” minősítette, és a témában elérhető programok és a diákok számáról érdeklődött, illetve feltette a kérdést, hogy a minisztérium tervezi-e a gender studies szakok finanszírozását az állami egyetemeken. Az interpellációra mindeztidáig nem érkezett hivatalos válasz. Jaroslaw Gowin tudomány- és felsőoktatásügyi miniszter 2015-ös hivatalba lépése óta több ízben is elítélően nyilatkozott a társadalmi nemek tudományáról, bár 2016-ban leszögezte, hogy nem kíván beleszólni a tudomány autonómiájába és szabadságába.

A társadalmi nemek tudományát célkeresztbe helyező agresszív, nyilvános támadások 2017-ben kezdődtek Lengyelországban. Ekkor egy lengyel abortuszellenes civil szervezet (az Élet és Család Alapítvány, amelyet jelenleg az abortuszellenes kampány egyik legaktívabb szereplője vezet) kérelmezte a lengyel állami egyetemektől a gender studies-t oktató tanárok nevének kiadását, más, pl. a fizetésükre vonatkozó információkkal együtt. 2018 szeptemberében aláírásgyűjtés indult, ami a társadalmi nemek tudományának betiltását kérelmezte a tudomány- és felsőoktatásügyi minisztertől. A petíció egyértelműen

Orbán Viktor Fidesz-kormányának elveit követte, és ez még azelőtt történt, hogy a kétéves magyarországi mesterképzést megszüntették volna. A petíciót eddig több mint 30 ezer ember írta alá.

2018-ban Lengyelország az egyetemek újjászervezését is magában foglaló felsőoktatási reformot vezetett be. Ez a törvény a társadalmi nemek tudományára közvetlenül nincs hatással. Lengyelországban a gender studies képzések egyébként is fizetősek, ezeket a diákok finanszírozzák. A felsőoktatási reformot sok kritika érte a társadalom- és bölcsészettudományokra gyakorolt hatása miatt; például az olyan szakok, mint a kultúratudomány vagy az antropológia már nem elismertek, ezek helyét a „kulturális és vallási tanulmányok” szak vette át. Ennek ellenére a társadalmi nemekre fókuszáló vagy ezeket elemzési kategóriaként elfogadó egyéb tudományos kutatási irányok, ideértve a történelmet, egyelőre folyamatos pénzügyi támogatást kapnak a két fő nemzeti támogatási alaptól. Emellett a társadalmi nemek tudományával foglalkozó vagy ezt integráló formális és informális kutatócsoportok és központok több állami egyetemen és a Lengyel Tudományos Akadémián is működnek, és konferenciákat, előadásokat szerveznek.

Ez az írás nem vehette sorra az összes közép-európai ország fejleményeit. Mindazonáltal összegzésként elmondható, hogy Közép- és Kelet-Európa számos országában teret nyert a „genderellenes” ideológia, és ez abba az irányba befolyásolta a közbeszédet és a politikát, hogy megkérdőjeleződjön a gender studies tudományos létjogosultsága. A gender studies mesterképzés, magyarországi országos megszüntetése azonban precedens nélküli. Úgy tűnik, hogy a régióban sok múlik a közösségi és egyéni kezdeményezéseken és akciókon, amelyek biztosíthatják a gender studies szakoknak és tanfolyamoknak a továbbélését, és ezek további kezdeményezések kiindulópontjai is lehetnek. Emellett a társadalmi nemek tudományával foglalkozó kutatók számos országban kezdték tudományos górcső alá venni a „genderellenes” ideológiát, és nyilvános ellenvéleményeket és tiltakozást fogalmaznak meg. Ellenzik, hogy a nemekkel kapcsolatos bizonyos típusú politikai irányelveket a nemzetre, a családra vagy a gyermekekre károsnak bélyegezzenek, és elutasítják a nemekkel kapcsolatos progresszív, „európai” irányelvekhez való ragaszkodás társítását a rasszista bevándorláspolitikával, illetve a társadalmi nemekhez fűződő retrográd szemlélet összekapcsolását bármelyik nemzettel vagy kultúrával.

Egy olyan világban, ahol az agresszívan antifeminista, rasszista és a nyíltan társadalmi kirekesztésre építő politika – régi vagy új kön-

többsen – napról napra mind nagyobb teret nyer, számít minden ilyen tett és kezdeményezés.

Számos Közép- és Kelet-Európában dolgozó kolléga gyűjtött, illetve szolgáltatott információt e Beszámoló számára, köztük Krassimira Daskalova, Alexandra Ghit, Isidora Grubacki, Natalia Jarska, Ana Luleva, Libora Oates-Indruchova, Darja Završek és Susan Zimmermann. Ez utóbbi koordinálta a folyamatot, szerkesztette az írást és adta meg keretét.

Jegyzetek

- ¹ A MATILDA-programról ld.: <https://matilda-european-master.univie.ac.at/> (Letöltés: 2019. március 10.) A nők és a társadalmi nemek történetéről és a társadalmi nemek tanulmányáról Közép- és Kelet-Európában ld. az *Aspasia* hasábjain közölt vitákat: Krassimira Daskalova (szerk.): FORUM. The Birth of a Field: Women's and Gender Studies in Central, Eastern, and Southeastern Europe, 1–2. *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* 4 (2010): 155–205 és 5 (2011), 128–203; valamint Krassimira Daskalova (szerk.): FORUM. Clio on the Margins: Women's and Gender History in Central, Eastern, and South Eastern Europe, 1–2. *Aspasia*, 6 (2012): 126–185 és 7 (2013), 132–213.
- ² Ennek az epizódnak, illetve a jelenlegi „genderellenes” trendnek és a kapcsolódó oktatási „reformoknak” az elemzéséhez lásd még: Barát Erzsébet 2019: Revoking the MA in Gender Studies in Hungary Enmeshed in the Right-Wing Populist Political Rhetoric. *L'Homme: Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* 30 (2019), 2.
- ³ A PATTERNS Lectures nevű program Közép- és Délkelet-Európában induló új egyetemi kurzusok támogatására jött létre az ERSTE Alapítvány kezdeményezésére, a World University Service (WUS) Austria kezelésében. Szerbiáról lásd.: <http://patterns-lectures.erstestiftung.net/20162017-2/selected-courses/#eindeutiger-bezeichnerVII> (Letöltés: 2019. március 12.)
- ⁴ Ezt az esetet dokumentálja Darja Završek és Barbara Rajgelj tanulmánya (2019). Lásd például Vincze cikkeit ebben a kötetben: Jelena Jovanović – Angéla Kóczé – Enikő Vincze – Violetta Zentai (szerk.) 2018: *The Romani Women's Movement: Struggles and Debates in Central and Eastern Europe*. London, Routledge.
- ⁶ Eredeti konferenciafelhívás: https://blacksea-horizon.eu/object/event/947/att_ach/Queer_Fem_SEE_Call_for_Papers.pdf (Letöltés: 2019. március 19.) A konferencia előadásait itt publikálták: <http://feminist.krytyka.com/en/issues/feminist-critique-2-2019> (Letöltés: 2019. március 12.)
- ⁷ <http://www.analize-journal.ro/issue-no-10-242018> (Letöltés: 2019. március 14.)
- ⁸ <https://www.amosnews.ro/scrisoare-deschisa-reprezentantilor-mediului-academic-referitoare-la-prolematica-egalitatiei-de-gen> ; <https://www.amosnews.ro/scrisoare-deschisa-reprezentantilor-mediului-academic-referitoare-la-prolematica-egalitatiei-de-gen> (Letöltés: 2019. március 14.)

- ⁹ <https://www.amosnews.ro/scrisoare-deschisa-reprezentantilor-mediului-academic-referitoare-la-problema-egalitatii-de-gen> (Letöltés: 2019. március 14.)
- ¹⁰ A társadalmi nemek tanulmányának korai fejlődéséről Bulgáriában lásd: Luleva, Ana 2009: Zum Stand der Geschlechterforschung in Bulgarien. In: Christian Voß (szerk.): *EU-Bulgaristik: Perspektiven und Potentiale*. Berlin, Verlag Otto Sagner, 161–171.
- ¹¹ A helyzet részletes elemzését adta Ana Luleva „Pride and Prejudices: Gender in the Focus of the Emotional Public Discourse in Bulgaria” c. előadásában a 9. InASEA konferencián (Emotions, Senses, and Affect in the Context of Southeast Europe), a horvátországi Zadarban, 2018. szeptember 27–30-án.
- ¹² <https://trud.bg>; <https://offnews.bg/obshtestvo/avtorite-na-proekta-zadzhendar-modelv-uchilishte-nalozhiha-ni-tcenz-685661.html> (Letöltés: 2019. március 12.)
- ¹³ <http://glasove.com/categories/intervyuta/news/vmro-mezhdunarodni-lobitannatiskat-byulgariya-da-uzakoni-tretiya-pol> (Letöltés: 2019. március 19.)
- ¹⁴ <http://legalworldbg/67724.vmro-se-obiavi-sreshtu-ratifi-ciraneto-nanistanbulskata-konvencii-podpisana-ot-ekaterina-zaharieva.html>; <http://glasove.com/categories/na-fokus/news/istanbulskata-konvenciya?page=2> (Letöltés: 2019. március 12.)

Irodalomjegyzék

- Hodžić, Amir – Štulhofer, Aleksandar 2017: Embryo, Teddy Bear-Centaur and the Constitution: Mobilizations against ‘Gender Ideology’ and Sexual Permissiveness in Croatia. In: Roman Kuhar – David Paternotte (szerk.): *Anti-gender Campaigns in Europe: Mobilizing Against Equality*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield, 59–77.
- Kolarić, Ana – Dojčinović, Biljana (szerk.) 2018: *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-tim i 2000-tim*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, http://doi.fl.bg.ac.rs/volume.php?l=rsl&pt=eb_book&y=2018&issue=femjis-2018&i=0 (Letöltés: 2019. március 15.)
- Oates-Indruchova, Libora 2013: The Local and the Global in Czech Gender Studies. *News-Net: News of the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies* 53, no. 4 (2013), 1–3.
- Zaviršek, Darja 2018: *Skrb kot nasilje*. Ljubljana, /cf*.
- Zaviršek, Darja – Rajgelj, Barbara 2019: Anti-refugee Sentiment without Refugees: Human Rights Violations and Social Work in Post-socialist Countries of Southeastern Europe in their Social Contexts. *Journal of Human Rights and Social Work* 4, no. 1 (2019): 5–17. <http://link.springer.com/article/10.1007/s41134-018-0083-2> (Letöltés: 2019. április 5.)

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: *Aspasia* 13 (2019): 1–11. DOI:10.3167/asp.2019.130103